

Gecse Géza

A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására¹

A krími háborúban elszenvedett vereség Oroszországban a reformpolitika ösztönzője volt,² s következményeként 1855 után külpolitikai kérdésekben sajtószabadság alakult ki.³ Az 1860-as években kibontakozó olasz és német egységmozgalom eredményeként Olaszország és Németország megjelent Európa térképén, s a szláv világ erre példaként kezdett el hivatkozni. Oroszországban társadalmi szervezetek alakultak, köztük a szláv bizottságok, s közös platformjuk az akkor újnak számító külpolitikai program, a pánszlávizmus lett.⁴ Danyilevszkij *Oroszország és Európa* című könyve, „a pánszlávizmus bibliája,” e doktrína tudományos igényű rendszerezése.⁵

Etnocentrikus pánszlávizmus

A pánszlávizmus latin-görög eredetű szó, s a szlávok egyesítését hangsúlyozza. A fogalom Magyarországon született, de igazi népszerűséget kezdetben az Oszmán Birodalom európai részén vívott ki magának.⁶ A Magyarországon élő szlovák, ruszin, szerb s horvát mozgalom képviselői a pánszláv-

¹ E tanulmány hosszabb változata orosz nyelven készült az „*Ofiary imperiów - imperia jako ofiary*”(Birodalmi áldozatok – áldozatbirodalmak) címmel Varsóban, 2009. február 19-21. között tartott konferenciára.

² Egykori tanítványától II. Sándor cártól, Mihail Pogogyin, a hivatalos népiség politikájának egyik kialakítója is „*glasznosztyot*” és reformokat követelt. ZAJONCSKOVSZKIJ, P. A.: *Pravityelsztvennij apparat szamogyerszavnoj Rossziji v XIX. veke*. Moszkva, 1978. 179.

³ Húsz esztendő, több merénylet s egy sikeres cárgyilkosság után a felső bürokráciában a nyolcvanas években már a glasznoszty-ellenesség vált meghatározóvá. ZAJONCSKOVSZKIJ, P. A.: *Rosszijszkoje szamogyerszavije v konce XIX. sztoletyija*. Moszkva, 1970. (továbbiakban: ZAJONCSKOVSZKIJ (1970), 263, 282-292. Vö. HONFI József: *Oroszország a kapitalizmus és imperia-lizmus korában. Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához*. 2. kötet. HONFI József - JÓZSA Antal - POPOVICS György (szerk.), Tankönyvkiadó, Budapest, 1958 (HONFI 1958) 15. 261. azaz Pogogyin 1854-es cikkét V. P. Mescserszkijnek a *Grazsdanyin* 1882/94-es számában közölt írásával. ZAJONCSKOVSZKIJ (1970): 235.

⁴ A Moszkvai Szláv Jótékonyági Bizottság 1858-as alapító kongresszusán részt vett a szlavofil Alekszej Homjakov, a „*hivatalos népiség*” híve Mihail Pogogyin és a „*nyugatos*” Mihail Katkov. A Pétervári Szláv Jótékonyági Bizottságot 1868-ban alakították meg.

⁵ Danyilevszkij munkája, a *Rosszija i Jevropa* először a *Zarja* folyóirat számaiban 1869 folyamán vált ismertté. 1871-ben önálló könyvként is megjelent. Sikerét bizonyítja, hogy 1888-ban, 1889-ben, sőt 1895-ben ismét kiadták. N. Ja. DANYILEVSZKIJ: *Rosszija i Jevropa*. New York, 1966. V-VIII.

⁶ A szláv egységére utaló fogalom először 1826-ban a szlovák Ján Herkelnek a budai Egyetemi Nyomdában megjelent *Grammatica* című latin nyelvű könyvében jelent meg. KOHN, Hans: *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. 2. ed. Revised. New York, 1960. XV. KUN, Miklós: *The Origins of Pan-Slavism*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominate, Sectio Historica, tomus XXI. Budapest, 1981. 167-181.

izmusban ideológiai támaszra találtak. A magyar vezetés ezért tartott Oroszországtól.⁷

Magyarország nem magyar lakói több, mint az ország lakosságának a felét alkották, így a magyaroknak a Magyar Királyságban csupán viszonylagos többsége volt. Az oroszok többnyire magyarelles beszámolókat kaptak e térség viszonyairól. Akik ugyanis a híreket szállították, elfogultan szemlélték a magyarokat.⁸ Ennek ellenére az orosz sajtóban a magyarok sötét színekkel való ábrázolása csupán 1867 után vált meghatározóvá. A Habsburg Monarchiának a krími háború során tanúsított „fegyveres semlegességét” az oroszok már ezt megelőzően „árulásként” értelmezték, és ettől fogva egyre többen voltak a dunai monarchia megsemmisítése mellett. A szlavofilek táborához tartozó Konsztantyin Akszakov először 1854. február 6-án írt Ausztria lerombolásának szükségességéről. Testvére, Ivan Akszakov a háború befejezése után felkereste Közép-Európa szláv lakta területeit, majd Oroszországban újságot alapított.⁹ Ilyen előzmények után nem csoda, hogy *Oroszország és Európa* című könyvében Nyikolaj Danyilevszkij kilátásba helyezte a Monarchia részét alkotó magyar állam likvidálását.¹⁰ Sovány vigasz, hogy a szláv lengyelekkel Danyilevszkij talán még kegyetlenebb volt, bár számukra elvben, a térség többi nemzetéhez hasonlóan, biztosította a majdani szövetségben való részvétel jogát.¹¹ A „nyugatos” Katkovhoz és a szlavofil Akszakovhoz hasonlóan, Danyilevszkij a lengyelek uralkodó osztályáról azt állította, hogy a szlávok árulója.¹² A Moszkvai Szláv Jótékonyági Bizottság 1867-ben határozott utasítást adott, nehogy valaki véletlenül is meghívja a lengyeleket.¹³

Danyilevszkij olyan orosz vezetés alatti, alapvetően szláv föderációt alakított volna ki, amelynek segítségével egész Európa felett megvalósult volna Oroszország hegemoniája, ami alapfeltétele lett volna a világ harmonikus

⁷ GULYÁS László: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Budapest, 2005. 29-37. A szlovák, szerb s horvát nacionalizmus fő vonásait összefoglalva kiemeli ezek „alulról építkező” voltát.

⁸ A 19. század utolsó harmadában a helyzet súlyosbodott. Ld. I.V. KRJUSKOV: *Vengrija i szlavjanszkij mir v intellektualnom prosztransztve Rossziji v poszlednyej tretyji XIX v. - nacsale XX. v.* IN: *Szlavjanszkije forumi i problemi szlavjanovegyenyija*. Moszkva-Sztavropol, 2008. 113-126.

⁹ Ld. WALICKI, Andrzej: *The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*. Oxford, 1975. 497.

¹⁰ A Magyar Királyságot a „svéd, a lengyel és a török bikanagyságúra felvulkodni szándékozó politikai varangyokhoz” hasonlította, amelyek „Oroszország csapásai alatt mind szétpukkadtak”. Rosszija i Jevropa. Szankt-Peterburg, 1871. (továbbiakban: DANYILEVSZKIJ (1871) 372.)

¹¹ DANYILEVSZKIJ (1871): 414-420.

¹² Uo. 206. Ivan Akszakov szerint a lengyelek a törökök eszközei a szlávok ellen. Moszkva, 1867. január 18. IN: AKSZAKOV, I. Sz.: *Szlavjanszkij voprosz 1860-1886*. Moszkva, 1886. (továbbiakban: AKSZAKOV (1886) 109. „A lengyelek árulók” – állítja 1867. március 28-án is. AKSZAKOV (1886): 148.

¹³ A kongresszuson nagy beszédeket tartó František Palacký sem sejtette az igazságot. A csehek ennek ellenére törekedtek a lengyel érdekeket is képviselni. Vö. Lamanszkijnak a kongresszus kulcsszervezőjének, M. F. Rajevszkijnek írott, 1866-ból való soraival. *Zarubezsniye szlavjanije i Rosszija*. Dokumenti arhiva M. F. Rajevszkovo 40-80 godi XIX. veka. Moszkva, 1975 (továbbiakban: *Zarubezsniye* 1975), 270.

egyensúlyának, s ehhez partnernek az Amerikai Egyesült Államokat gondolta.¹⁴ Ez az eszmerendszer, a pánszlávizmus, Oroszországban az 1860-as évektől kezdődően vált erős társadalmi mozgalommá, s az orosz nacionalizmus meghatározó elemévé.

Államközpontú pánszlávizmus

A pánszlávizmus megerősödésében kiemelkedő szerepet játszott a Moszkvai Egyetem tanára, az 1863-ban a *Moszkovszkije Vedomosztij* megszerző, és azt véleményformáló orgánummá kovácsoló, alapvetően nyugatos¹⁵ Mihail Katkov. Az 1863-64-es lengyel felkelés során a lengyelek ellen hangulatot keltő cikkeiben nem az európai szláv népek, hanem az orosz nemzet erejének fontosságát hangsúlyozta.¹⁶ Katkovnak a lengyelek mellett előítéletei voltak az összes többi nemzetiséggel szemben,¹⁷ de tekintélye aligha növekedett volna óriásira, ha nincs ez a konfliktus. Újságja az ún. határterületeken, vagyis ott, ahol Oroszországnak a szomszédaival határos tartományai voltak, szinte kötelező olvasmánnyá vált.¹⁸ A Moszkvai Szláv Jótékonyági Bizottság egyik fő szervezőjeként a véleményformálásra Katkovnak volt közvetlen lehetősége is. Mégsem ő, hanem a hozzá hasonlóan gondolkodó, szintén államnacionalista Alekszandr Sztronyin lett az államközpontú pánszlávizmus rendszerbe foglalója.¹⁹ Erre az időre ugyanis kiderült, hogy a pánszlávizmusnak megvannak a korlátai, hiszen az 1860-as évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy az európai szláv népek nem alkotnak egy nemzet, legfeljebb olyan közösséget, amelynek lehetnek ugyan közös érdekei, de e közösség „alkotórészei” a nemzeti logika szerint működnek. Világossá vált az is, hogy a nem szláv magyarokon kívül a szláv lengyelek merev ellenérzést tanúsítanak a pánszlávizmus iránt. Más nemzetek,

¹⁴ DANYILEVSKIJ (1871): 450-451. 239.

¹⁵ Az orosz értelmiségen belül az 1840-es években a szlavofilek az orosz társadalmi fejlődés alapjának az obszcinát, a földközösséget tartották, amelyre „rátelepült” az orosz lélektől idegen, nyugatról kölcsönzött állam. A nyugatosok ezzel szemben azt állították, hogy mindaz, amit a szlavofilek eredetiként jellemeznek, a társadalmi fejlődésnek csupán egy állomása, amely ugyanúgy el fog tűnni, mint (Nyugat-)Európában.

¹⁶ Az önálló Lengyelország megteremtése Oroszország öngyilkosságát jelentette volna. A lengyeleket ezért „vérrel és vassal kell elintézni”. TVARDOVSZKAJA, V. A.: *Igyeologija poreformennovo szamogyerzsavojja* (M. N. Katkov i jevo izdanyija). Moszkva, 1978 (továbbiakban: TVARDOVSZKAJA (1978), 25-26.

¹⁷ Ezek közül a legjelentősebbnek a kisorosznak nevezett ukránokat tartotta. 1863 nyarán Oroszországban megtiltották az ukrán nyelvű könyvkiadást. (1862-ben már megszüntették az ukrán iskolákat.) NYECKSKINA, M. V.: *A Szovjetunió története. 2. Oroszország a XIX. században*. Szikra, Budapest, 1956. (továbbiakban: NYECKSKINA 1956), 706. 717. 722.

¹⁸ Gorcsakov külügyminiszter 1863-tól kezdve a titkos diplomáciai iratokba betekintést biztosított Katkov számára, ami a többiek esetében addig elképzelhetetlen volt. TVARDOVSZKAJA (1978): 59-60.

¹⁹ Alekszandr Ivanovics Sztronyin (1827-1889) jobbágycsaládból származott. Miután a kijevi egyetem bölcsészettudományi karán végzett, tanított gimnáziumokban, majd Pétervárra visszatérve megírta *A politika mint tudomány* című könyvét. Ld. SZTRONYIN, A.: *Polityika kak nauka*. Szankt-Peterburg, 1872.

így a románok és albánok esetében sem lehetett azzal számolni, hogy e doktrína hívéül szegődnek.²⁰

Pravoszláv szolidaritás

Az orosz pánszlávizmus követői között voltak olyanok is, akik Oroszország szláv jellege és az orosz állam ereje mellett központi jelentőséget az ortodox vallásnak tulajdonítottak, amely egészen a 19. század elejéig az orosz állami expanzió ideológiai „alátámasztásául” szolgált. Az a gondolat, hogy a pravoszlávia az igazi hit, népszerűvé azon szláv népek között vált, amelyek egyébként is ortodoxok voltak, vagyis a Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom európai területén a szerbek, bolgárok, macedónok, a ruszinok egy része, valamint a nem szláv, de pravoszláv görögök és románok között.

Az 1870-es évek elején két kiemelkedő képviselője volt a pravoszlávia-központú megközelítésnek. Az egyik a nagy orosz író, Fjodor Dosztojevszkij,²¹ s a másik, a kortársa, Konsztantyin Leontyjev, aki a pánszlávok bármelyikénél több közvetlen tapasztalattal rendelkezett a balkáni szlávokról.²² Leontyjevre igen nagy hatással volt a görög és a bolgár nemzeti mozgalom között, az önálló bolgár egyházi kormányzat megteremtésének kérdésében 1870-ben kirobbant vita. 1872-ben az ortodox bolgárok az ugyancsak ortodox görögök ellenére, a Porta segítségével alakítottak önálló egyházat.²³ Ez volt a közvetlen előidézője annak, hogy Leontyjev 1876-ban megjelent művében már úgy látta, hogy a 19. századi nemzeti eszme a kozmopolitizmus válfaja, mivel állam- és vallásellenes.²⁴ Dosztojevszkijhez hasonlóan meggyőződése volt, hogy az orosz államot Bizáncból örökölt hite tette naggyá. Az orosz államiság lényegét ezért, hogy kellően kidomborítsa szembehelyezkedését a szlávizmussal, bizantizmusnak

²⁰ A románok sem voltak szlávok, viszont a két fejedelemségben döntő többségük az oroszokhoz hasonlóan ortodox volt. Az albánok sem voltak szlávok, de még nem kapott erőre nemzeti mozgalmuk, amiben nem kis szerepe lehetett annak, hogy többségük muszlim vallású volt, ezért nem okoztak fejtörést az isztambuli vezetésnek.

²¹ IVASZK, Jurij: *Filoszofija isztoriji Danyilevszkovo v knyige Rosszija i Jevropa*. IN: Ny. Ja. DANYILEVSZKIJ: *Rosszija i Jevropa*. New York-London, 1966. XVIII. Ladan idéz Dosztojevszkij Majkovhoz 1869-ben és 1870-ben írt leveleiből, amelyekben azért bírálja Danyilevszkijt, mert nem ismerte fel a bizánci ortodox hit jelentőségét. LADAN, Vlagyimir Konsztantyinovics: *Obszecsztvenno-polityicseszskaja pozicija zszurnala „Zarja” (1869-1872)*. MGU, Moszkva, 1981. 34. 40.

²² Fiaatal diplomataként 1864 után különböző balkáni orosz külképvisleteken teljesített diplomáciai szolgálatot. Tudósításait mind Katkov, mind Ivan Akszakov szívesen közölte. IVASZK, Jurij: *Konsztantyin Leontyjev*. Bern-Frankfurt/Main, 1974. (továbbiakban: IVASZK (1974)). A legújabb feldolgozások Leontyjevéről ZSUKOV K.A.: *Vosztocsnij voprosz v isztoriografiji koncepcii K.N.Leontyjeva*. SzPb. 2006, illetve HATUNCEV Sz.V.: *K.N.Leontyjev. Intellektualnaja biografija 1850-1874*. SzPb. 2007.

²³ ORMOS Mária-MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814-1945*. Budapest, 2003. (továbbiakban: ORMOS-MAJOROS 2003), 154. továbbá „Plodi nacionalnih doizsenij na pravoszlavnom Vosztoke”. *Grazsdanyin 1888-1889*. IN: LEONTYJEV, K.: *Vosztok, Rosszija i szlavjansztvo*. Moszkva, 1912. (továbbiakban: LEONTYJEV (1912)), 255.

²⁴ LEONTYJEV, K. N.: *Vizantijizm i szlavjansztvo*. Moszkva, 1876. (továbbiakban: LEONTYJEV (1876)), 166.

keresztelte el. Az önkényuralmon és az ortodox valláson kívül jellemzőnek tartotta még a bizantizmusra az „egyenlőséget”, az „individualizmus tagadását”, az „összembari fogalmak” elvetését.²⁵

1875-ben Hercegovinában tört ki felkelés, majd 1876 tavaszán Bulgáriában. 1876 májusában a török katonák kegyetlen vérfürdőt rendeztek a bolgárok között. A konstantinápolyi orosz nagykövet, Ignatyjev sugalmazására 1876 nyarán Szerbia és Montenegró hadat üzent Isztambulnak.²⁶ Orosz tisztek – a cár jóváhagyásával – Szerbiába utazhattak, és vezetőjükkel, a már május óta Szerbiában tartózkodó Csernyajev tábornokkal részt vettek a háborúban. Eközben a tábornok lapja, a *Russzkij Mir* odahaza önkénteseket toborzott. Akszakovval és Alekszej Szuvorin lapjával, a *Novoje Vremjával* a *Russzkij Mir* szünet nélkül agitált az orosz beavatkozás érdekében.²⁷ 1876 nyarának közepétől aztán ezt a hangot átvette az egész orosz sajtó. Ivan Akszakov 1876 júniusában orosz hadüzenetet sürgetett.²⁸ 1876 őszének elejére aztán már nemcsak ő, hanem az egész orosz közvélemény követelte az orosz fegyveres beavatkozást.

Az orosz kormány álláspontjának megváltozása

1875-ben, a boszniai felkelés kitörésekor a cári külpolitika a status quo híve volt,²⁹ így az orosz kormányon a határozatlanság lett úrrá, ami a külpolitika tekintetében az addiginál nagyobb sajtószabadság érvényre jutását jelentette.³⁰ Ezért válhatott Szuvorin újságja 1876 folyamán nagy példányszámú napilappá.³¹ 1876 nyaratól Oroszországban tömeghangulattá vált, hogy „a szláv testvé-

²⁵ LEONTYJEV (1876): 1-2.

²⁶ KARCOV, Ju. Sz.: *Za kuliszami gyiplotatyiji. Szankt-Peterburg, 1908.* (továbbiakban: KARCOV (1908)), 33-34.

²⁷ A *Novoje Vremja* karriertörténete az 1876-os év folyamán csak a lengyel felkelés idején aratott katkovi sikerhez mérhető. AMBLER, Effie: *Russian Journalism and Politics 1861-1881. The Career of Aleksei S. Suvorin.* Detroit, 1972. 136. A lap sikeréről ld. DRAGAN, G. N.: *A. Sz. Szuvorin v obscsesztyvennoj zsziznji Rossziji 60-80-h gg. XIX. veka.* MGU (diplomamunka). Moszkva, 1980. (továbbiakban: DRAGAN (1980)), 115-117.

²⁸ A Moszkvai Szláv Jótékonsági Bizottság elnökeként 1876 januárjában, még úgy ítélte meg, hogy elegendő, ha a felkelőket anyagilag támogatják. NYECSKINA (1956): 644-647. Ivan Akszakov 1876. január 17-én tartott beszéde. AKSZAKOV (1886): 213. Ugyancsak CZÖVEK István: *Európai külpolitika és az orosz közvélemény az 1870-es években* (kandidátusi disszertáció), Budapest, 1986. (továbbiakban: CZÖVEK (1986)), 100. 151. 187.

²⁹ Az orosz kormány 1874-ben bevezette katonai reformját, azonban ennek eredményei csak később érthettek be. DURMAN, Karel: *The Time of the Thunderer. Mikhail Katkov, Russian Nationalist Extremism and the Failure of the Bismarckian System. 1871-1887.* New York, 1988. (továbbiakban: DURMAN (1988)), 142.

³⁰ A határozatlansághoz hozzájárult, hogy a Szerbiába érkező orosz önkénteseket a szerbek hűvösen fogadták. KARCOV (1908): 37-38.

³¹ A *Novoje Vremja* példányszáma 1876. február 29-én 3 000, 1876 végén pedig 15.000. DRAGAN (1980): 113. Dosztojevszkij „napló-folyóirata” szintén sikeresnek számított. 1876 januárjában 2.000 példányban jelent meg, majd az év nyaráig példányszáma 6.000-re emelkedett. DOSZTOJEVSZKIJ, F. M.: *Polnoje szobranije szocsinyenyij v tridcatyij tomah.* Leningrad. A Dnyevnyik piszatyelja, vagyis Az író naplója 1876-tól, a 22. kötettől a 27. kötetig 1981 és 1984 között jelent meg a Szovjetunióban. A hivatkozásban az évszám előtt adom meg a kötet számát, azaz jelen esetben a következőképpen:

rek védelmében” hadat kell üzenni az Oszmán Birodalomnak. Ez az érzés a cárt is hatalmába kerítette, majd októberben utasítást adott a haditerv kidolgozására.³² Előtte azonban 1876 szeptemberében Livádiában, a cár krími nyaralójában, az orosz külpolitika formálói összecsaptak egymással, és a cár jóváhagyásával végül az a döntés született, hogy balkáni ügyekben az orosz fellépést össze kell hangolni Béccsel,³³ ami az 1876 júliusában kötött reichstadti³⁴ egyezmény szellemének is megfelelt, s ezt 1877. január 15-én Budapesten megerősítettek.³⁵ Mindkét rendezés lényege, hogy a Balkánon az oroszok nem alakíthatnak nagy szláv államot, azaz nem rúghatják fel a balkáni erőegyensúlyt, a Monarchia pedig területhez jut Bosznia-Hercegovinában.³⁶ S az is az egyezményhez tartozott, hogy az oroszok nem foglalják el Konstantinápolyt és a tengerszorosok státusát sem változtatják meg egyoldalúan.³⁷

1876 szeptemberében a szerbek és a montenegróiak súlyos vereséget szenvedtek. Októberben Moszkvában a cár szózatot intézett az orosz nemzethez, amit Akszakov üdvözölt. A Moszkvai Szláv Bizottság vezetője végül az 1877 áprilisában megszületett orosz hadüzenetet is örömmel fogadta: „az oroszok nem hiába reménykedtek a Kreml szavában”.³⁸

1877 szeptemberében már korántsem volt ennyire magabiztos Akszakov, s ez érthető, hiszen ebben a hónapban Plevna várának török védői, jelentős veszteségeket okozva az oroszok harmadik rohamát is visszaverték.³⁹ Plevnát

DOSZTOJEVSZKIJ, 22. (1981), 268.

³² TATYISCSEV, Sz. Sz.: *Imperator Alekszandr II. Jevo zsziny i carsztvovanyije*, tom vtoroj. Szankt-Peterburg, 1903. 327. 334.

³³ Mind Danyilevszkij, mind Ivan Akszakov egy orosz vezetésű szláv föderáció létrehozását hirdette. Fagyjev az hangsúlyozta, hogy „Konstantinápolyba Bécsen keresztül vezet az út”. ORMOS - MAJOROS (2003): 158.

³⁴ 1876. július 6-án Reichstadtban a két uralkodó és a két külügyminiszter találkozott. Gorcsakov és Andrássy megállapodott abban, hogy török győzelem esetén megóvják Szerbiát a foglalástól, Törökország veresége esetén Szerbia területhez juthat az Oszmán Birodalom rovására, Ausztria-Magyarország elfoglalhatja Bosznia-Hercegovinát, Oroszország pedig Besszarábia déli részét, ám a Balkánon nem alakulhat nagy délszláv állam. DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Budapest, 1994. (továbbiakban: DIÓSZEGI (1994), 168. illetve részletesebben DIÓSZEGI István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, 1998. (továbbiakban: DIÓSZEGI (1998), 213-215.

³⁵ Ezért kapta a budapesti egyezmény nevet. DIÓSZEGI (1998): 263.

³⁶ A budapesti egyezmény Reichstadthoz képest annyiban volt más, hogy a bekövetkező háború esetére a Monarchia semlegességét biztosította az oroszok számára és a Monarchia ígéretet kapott arra is, hogy Oroszország a hadműveleteket nem terjeszti ki a Balkán nyugati felére. DIÓSZEGI István: *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája 1871-1877*. (MTA doktori értekezés 1-2.) Budapest, 1977. 337.

³⁷ VADÁSZ Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történelem 1789-1914*. 2. átdolgozott kiadás, Budapest, 2005. (továbbiakban: VADÁSZ (2005): 57.

³⁸ „A Moszkvai Szláv Bizottság elnökének beszéde az 1877. március 6-i ülésén” és „A Moszkvai Szláv Jótékonyági Bizottság elnökének beszéde az 1877. április 17-i ülésén”. AKSZAKOV (1886): 236-249. 251-262.

³⁹ A kudarcért Akszakov Ausztria-Magyarországot hibáztatta, hiszen szerinte a Monarchia időhúzásának köszönhető, hogy az oszmánoknak sikerült felkészülniük a védekezésre. AKSZAKOV (1886): 266-279. NYECSKINA (1956): 649.

azonban végül mégis bevették. Ezt követően 1878 elején az oroszoknak sikerült a Balkán-hegységen átkelniük, s hamarosan Konstantinápoly falainál csatáztak. Az 1878. március 3-án megkötött San Stefanó-i orosz-török szerződésben 160 ezer négyzetkilométer területen, közel 5 millió lakóval megalakították az autonóm Bulgáriát; vagyis egy olyan „nagy” délszláv államot, amelynek létrehozását a korábbi egyezmények megtiltották.⁴⁰ Az egyezmény értelmében Szerbia, Montenegró és Románia függetlenséget kapott, vagyis a békeszerződés Bosznia-Hercegovinán és Albánián kívül megszüntette a török európai uralmát.⁴¹

Nemcsak a San Stefanó-i szerződés megkötéséből (március 3-a, a régi naptár szerint február 19-e, az uralkodó születésnapja volt) derült ki, hogy az orosz kormányt, s magát a cárt is magával ragadta a siker, hanem abból is, hogy a cár Ignatyjevvel milyen instrukciókkal küldte Bécsbe tárgyalni.⁴² II. Sándor fehér lovon szeretett volna „Cárgrád”-ba bevonulni. 1878 márciusában Ivan Akszakov fenntartások nélkül üdvözölte a San Stefanó-i béke megkötését.⁴³

Fagyjev tábornok már 1876 májusának végén memorandumot juttatott el Nyikolaj Giershez,⁴⁴ a Külügyminisztérium Ázsiai Osztályának igazgatójához, a külügyminiszter akkori helyetteséhez, amelyben – többek között – ez állt: „*a Keleti Kérdés elsősorban a Dardanellák kérdése, és Konstantinápoly Oroszország számára önmagában semmit sem jelent. Ha Oroszország nem jut hozzá a tengerszorosokhoz, olyan mádarhoz válik hasonlatossá, amelynek csak fél szárnya van*”.⁴⁵

San Stefano után oroszellenes háborús hangulat uralkodott nemcsak Bécsben és Budapesten,⁴⁶ Londonban is. Konstantinápolynál az angol flotta farkaszemet nézett az orosz hadsereggel. Az Oszmán Birodalom 1878 tavaszára 200.000 fős friss haderőt állított ki, s a Monarchia 1878 áprilisában mozgósított.⁴⁷ A probléma orvoslására sürgős megoldást kellett találni. A fővárosok közül Berlin tűnt semleges helyszínnek, s Bismarck vállalta a közvetítést.⁴⁸

⁴⁰ „A San Stefanó-i béke figyelmen kívül hagyta a reichstadti (és a budapesti) egyezményt”. KUROPATKIN, A. N.: *Rosszija dlja russzkih. Zadaci russzkoj armiji*, tom II-ój, tom III-ij Szankt-Peterburg, 1910. (KUROPATKIN (1910): 3. kötet, 103.

⁴¹ DIÓSZEGI (1994): 171.

⁴² Ignatyjev 1878. március 27-én kezdődő háromnapos bécsi látogatása során Andrásyval arról vitatkoztak, hogy mit jelentett a budapesti szerződés szerinti „nagy délszláv állam”. DIÓSZEGI (1998): 298-299.

⁴³ Igaz, hogy „Konstantinápolyt még nem sikerült megtisztítani az ázsiai mocsoktól, de Európában az oszmán uralomnak vége”. Ld.: a Moszkvai Szláv Jótékonyági Társaság elnökének beszéde 1878. március 5-én. AKSZAKOV (1886): 281-291.

⁴⁴ Giers, oroszosan Girsz, bár a hivatalos diplomáciai iratokban – és alighanem magánleveleiben is – többnyire Giersként írta alá a nevét. (G. G.)

⁴⁵ R. A. Fagyjev 1876. május 28-i memorandumja N. K. Giershez, a külügyminiszter helyetteséhez. HONFI (1958): 332.

⁴⁶ Már az I. világháború előtti szerzők egyike-másika is elismeri: „Könnyelműségünk következtében 1878 elején egy győztes hadjárat után csaknem háborúba keveredtünk Ausztriával. Az orosz-török háború Oroszországnak 1 milliárd rubeljébe került.” KUROPATKIN (1910): 2. köt. 493.

⁴⁷ 1878 első hét hónapjában az orosz hadsereg létszáma 193.213 főre gyarapodott, viszont nem maradt több tartalékos odahaza. „A háború megmutatta a hadi reform hiányosságait, szétzilálta az orosz állam katonai rendszerét.” CSERNOV (1984): 70-72.

⁴⁸ „Bismarck (1878.) március 4-én egyetértését fejezte ki, hogy az összehívandó konferenciának Berlin le-

A berlini kongresszus

A kongresszus 1878. július 13-áig ülésezett.⁴⁹ Döntései értelmében Oroszország hozzájutott Dél-Besszarábiához és a Fekete-tenger keleti medencéjében stratégiailag kulcsfontosságú városokhoz: Karszhoz és Batumhoz. E területi szerzeményeken kívül orosz sikerként lehet értékelni Bulgária autonómiájának kiharcolását.⁵⁰ Ausztria-Magyarország Bosznia-Hercegovina okkupációjának a jogát kapta meg. Románia, Szerbia és Montenegró független lett. Az erőviszonyok ismeretében megállapítható: ennél többre nem lehetett számítani.⁵¹ Katkov a Balkán-válság során 1876 nyarától kezdve a liberális *Golosz*hoz hasonlóan követelte a balkáni orosz beavatkozást, s ő is üdvözölte II. Sándort, amikor hadat üzent az Oszmán Birodalomnak.⁵² Örült San Stefanónak, s fel volt háborodva, amikor a berlini kongresszus előkészületeiről tudomást szerzett. Ivan Akszakovhoz hasonlóan Berlint Katkov is az „orosz diplomácia árulásaként” értékelte,⁵³ de amikor értesült arról, hogy milyen válaszleépések érkehetnek a nagyhatalmak részéről, május elején hangnemet váltott.⁵⁴ Ivan Akszakov azonban ezt követően is Berlint az „orosz nemzet elleni merényletnek” nevezte, s főbűnösneként az orosz diplomatákra mutatott.⁵⁵ Lapját erre betiltották és Akszakovnak vissza kellett vonulnia varvarinói birtokára.⁵⁶

1878-at a fordulat évének tekinthetjük az orosz külpolitika irányítóinál. A

gyen a színhelye, de ennél többet azután a konferencia ügyében nem is tett.” DIÓSZEGI (1998): 304.

⁴⁹ A kongresszus összehívását a Brit Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia az 1878. március 3-i San Stefanó-i orosz-török békeszerződés felülvizsgálatára kényszerítette ki. 1878. június 13-tól ülésezett – egy hónapon keresztül. DIÓSZEGI (1994): 171.

⁵⁰ Megalakították a Balkán-hegységtől északra a gyakorlatilag önálló, formálisan autonóm adófizetésre kötelezett 63 ezer négyzetkilométerre zsugorított fejedelemséget: Bulgáriát. A Balkántól délre lévő országrész, vagyis a 35 ezer négyzetkilométernyi Kelet-Rumélia esetében a Porta mindössze abba egyezett bele, hogy az Oszmán Birodalom keretei között keresztény főkormányzó álljon az élén. Konstantinápoly orosz birtoka ekkor a britek számára elfogadhatatlan volt. Uo. 296.

⁵¹ Szerbia és Románia is kaptak kisebb területeket. Romániának ekkor helyeztek kilátásba Dobrudzsában területi kompenzációt cserébe az Oroszország javára ismét elcsatolt Dél-Besszarábiáért. UO. 310-311.

⁵² Darina Grigorova bolgár történész a különböző orosz politikai csoportok szempontjából elemzi a háború indokait, illetve „szükségességét”. Ld. DARINA Grigorova: *Russzkije liberali i konszervatori o Russzko-tureckoj vojnye 1877-1878* gg. Rogyina/2009/6.

⁵³ A liberális *Golosz* a kormánypárti jobboldali lapokhoz hasonlóan orosz beavatkozást sürgett az Oszmán Birodalomban. Még a hadsereg tisztjei is hajlandónak bizonyultak részt venni a sajtókampányban, ráadásul akkor is, ha ez hadititkok kiszolgáltatásával járt együtt. CZÖVEK (1986): 182. 198.

⁵⁴ 1878. április 27-én és 30-án eldőlt, hogy Bulgária egységét az orosz kormány feláldozza, és Suvalov fog az európai hatalmakkal tárgyalni. 1878. április 30-án, az angol fenyegetés után Katkov azonnal elhagyta orosz diplomaták elleni elmarasztaló kijelentéseit. 1878. május 10-én Katkov már a béke híve. DURMAN (1988): 238-239.

⁵⁵ A berlini kongresszus „Bulgária szabadságának a sírja”. Akszakov 1878. június 22-én tartott beszéde. AKSZAKOV (1886): 297-307.

⁵⁶ Akszakov 1880-ban már ismét kapott engedélyt a lapalapításra. Így született meg 1880-ban a *Rusz.* LUKASHEVICH (1965): 141.

berlini kongresszus után két egymással ellentétes álláspont alakult ki a cár udvarában. Az egyik abból indult ki, hogy jobb a gyenge oszmán szomszéd, mint a több apró s ezért könnyen angol, francia és osztrák–magyar befolyás alá kerülő életképes, többnyire szláv törpeállam. A másik az Oszmán Birodalom közeli felbomlásával számolt, és – a nagyhatalmakkal egyezkedve – minél hamarabb hozzá szeretett volna jutni a tengerszorosokhoz.⁵⁷ Ami pedig az orosz külpolitika gyakorlati irányítását illeti, Gorcsakov után Giersnek sikerült Miljutyin fölé kerekednie. Személyében 1882-ben „idegen” került az orosz külügyek élére, aki svéd származású protestáns oroszként 1882-től 1895-ben bekövetkezett haláláig lett a birodalom külügyminisztere.⁵⁸ Az ő idején az orosz kormány jelentősebb erőfeszítéseket tett az ázsiai expanzió irányába. Ennek szellemi előkészítője Dosztojevszkij, aki „Az író naplója” utolsó, 1881 márciusában megjelent számában átértékelte korábbi álláspontját, hiszen Konstantinápoly megszerzését a távoli jövőbe helyezte. „Ázsia lesz az oroszok fő terjeszkedési iránya”, amely ezért az „az oroszok megváltója lesz”- fogalmazott.⁵⁹

Konsztantyin Leontyjev 1878-ban megjelent írásában, két évvel korábbi álláspontját felülvizsgálva, a szláv származást immár elhanyagolható tényezőként említette: „Ha Tibetben vagy Bengáliában a mongolok vagy a hinduk szilárd és bölcs ortodox egyházi vezetés alatt élnének, akkor nekünk – a szláv mag szilárd fegyelmében – ezt a mongol vagy hindu egyházvezetést előnyben kellene részesítenünk, akár egy egész milliónyi ... liberális intelligenciával rendelkező szláv népesség ellenében!”⁶⁰ 1880-as évekbeli cikkei azzal, hogy a szlávok, a szlávokkal való rokonság, tehát az etnikai kapocs jelentőségét tagadták, és meghatározó jellemvonásnak az ideológiát, az ortodox egyházhoz való kötődést ismerték el, egy teljesen új, a pánszlávizmus programjával szakító külpolitikai irányzatot készítettek elő. A nyolcvanas évek második felére Leontyjev az oroszokat egyre inkább „szlavoturániként” jellemzi.⁶¹

⁵⁷ Persze az említett két megoldás mellett volt más is. Dmitrij Miljutyin hadügyminiszter 1880. október 5-én például a következő forgatókönyvre gondolt: „A Törökország széthullása esetén keletkezett hatalmi űrt egy balkáni föderációval kell helyettesíteni ... Lényeges, hogy ... senki se tegye a kezét a Fekete-tenger bejáratára. ... Ausztriát úgy lehetne semlegesíteni, ha bizonyos befolyási szférát juttatnánk neki. Így az Oszmán Birodalom Ázsiába szorulna vissza, míg a balkáni föderációt közös nagyhatalmi felügyelet alá lehetne helyezni. ... Az »Edirnei vilajet« Konstantinápolyval, valamint a Márvány-tenger olyan nemzetközi felügyelet alá kerülne, ahol a rend fenntartását és a semlegességet – a többi mellett – az orosz csapatok jelenléte szavatolná.” De e „mérskelt program” is számolt a fegyveres beavatkozás potenciális lehetőségével. SZKAZKIN (1974): 164-168.

⁵⁸ Nyikolaj Karlovics Giers (1820-1895) 1838-ban kezdte el diplomáciai pályafutását mint a külügyminisztérium Ázsiai Ügyosztályának hivatalnok. 1875-ben kinevezték az Ázsiai Ügyosztály igazgatójának. Az 1878-as berlini kongresszus után Gorcsakov betegeskedése következtében gyakorlatilag Dmitrij Miljutyinnal ketten irányították az orosz külpolitikát. *Bolsaja szovetszkaja enciklopedyija*. (Az enciklopédia különböző kötetei az 1970-es években jelentek meg Moszkvában. Az Enciklopedyija rövidítés után ezért feltüntettem a kötet sorszámát, majd kiadásának dátumát. *Enciklopedyija*, 6. 1971, 562.

⁵⁹ A *Dnyeonyik piszatyelja* 1881 januári számában jelent meg. DOSZTOJEVSZKIJ 27. (1984/1881): 33-36. „Ázsia Oroszország Amerikája lesz”. Továbbá: KOHN (1953): 171-172.

⁶⁰ „Hram i cerkov”, *Grazsdanyin* 1878. No 10-12. IVASZK (1974): 225.

⁶¹ Vö. LEONTYJEV (1912): 77. Az oroszok 1884-ben már „szlavo-turániak”. 1888-ban már nem

Katkovnál először 1881 őszén „vált” Battenberg Sándor „a szlávok árulójává”,⁶² majd amikor Bulgáriában 1883-ban döntés született arról, hogy nem az észak-déli irányú, hanem egy osztrák vállalkozó tervében szereplő, kelet-nyugati területeket összekötő vasutat fogják megépíteni, Sándor bolgár fejedelem végleg „kegyvesztetté” vált.⁶³ Németországot Katkov egészen 1886-ig nem támadta, azonban ettől kezdve németellenessé vált, mivel az oroszok bulgáriai kudarcát nekik tulajdonította.⁶⁴

Iván Akszakov továbbra is ellenséges volt Németországgal szemben, azonban ez az ellenszenv a töredéke sem volt annak, amit Ausztriával szemben érzett, amelyet a Balkánon a németesítés úttörőjének tartott. Balkánnal kapcsolatos cikkeiben Akszakovnál Bulgária szerepelt a leggyakrabban. 1881-ben még üdvözölte Battenberg Sándor herceget, amiért eltörölte a demokratikus „pimasz alkotmányt”, ám 1883 őszén hirtelen az „osztrákok játékszerévé” „változott” és 1885-ben már egy „olyan német, akit hiba volt Bulgária élére az oroszoknak kinevezniük”.

1885-ben a Balkán-hegységtől északra lévő Bulgária és Kelet-Rumélia egyesült, amit a szerbek sérelmeztek és megtámadták a bolgárokat, viszont számításaik nem váltak be, mivel a bolgárok legyőzték őket. Szentpétervár nem fogadta örömmel a két tartomány egyesülését, mivel ezt megelőzően a fejedelem hazaküldte orosz tanácsadóit, amit Pétervár úgy értékelt, hogy Bulgária szabadulni kíván Oroszországtól.⁶⁵ Az orosz sajtó érdekesen reagált az eseményekre. Ivan Akszakov a harc elején szerette volna megállítani a testvérgyilkos háborút, majd amikor a bolgárok győztek, dicsőítette az orosz tiszteket, amiért „ütőképes hadsereget szerveztek Bulgáriának”.⁶⁶ 1885 végén Akszakov úgy látta, hogy amennyiben az oroszok kivonulnak Bulgáriából, nemcsak a tengerszorosoktól búcsúzhatnak el, hanem a Fekete-tengertől is, mivel „badarság, ha Oroszországnak valaki kizárólag Konstantinápolyt és a tengerszorosokat kívánja megszerezni. Ha ugyanis Oroszország lemond a szlávokról, nemcsak szláv, hanem orosz hatalomként is megszűnik létezni”.⁶⁷ Amikor kiderült, hogy az orosz kormány, a cár nem fogja elismerni Sándor fejedelmet a bolgár trónon, Akszakov nem tiltakozott, hanem levonta a következtetést: új embert kell keresni.⁶⁸ Mivel Akszakov 1886 elején meghalt, nem érthette meg a bulgáriai orosz politika kudarcát.

Az orosz közvélemény egyre inkább hajlott arra, hogy ne Közép- és Délke-

szerepel az oroszok szláv származása. LEONTYJEV (1913): 323.

⁶² POKROVSKIJ (1924): 350.

⁶³ DURMAN (1988): 402.

⁶⁴ NYEVEDANSZKIJ (1888): 375. 1887-ben, amikor tudomást szerzett a három császár 1881-es titkos szövetségéről, nyíltan elítélte azt a *Moszkovszkije Vedomosztyi*ban, és már 1886-tól lapjában határozottan kiállt a franciákkal való szövetség mellett. 1887. július 20-án(a Gergely-naptár szerint – augusztus 1-én) halt meg gyomorrákban. KATZ, Martin: *Mikhail Katkov. A Political Biography (1818-1887)*. The Hague-Paris, 1966. 174-178. illetve DURMAN (1988): 467.

⁶⁵ Battenberg Sándor végül is e miatt mondott le, és új fejedelemmé Szász-Coburg Ferdinándot, egy osztrák tábornok fiát választották, aki 1887 nyarán foglalta el a trónt. VADÁSZ (2005): 59.

⁶⁶ 1885. október 12. és 1885. november 16. AKSZAKOV (1886): 670. 711. A „szellemi kapocs megszakításáról” uo. 1885. december 14. AKSZAKOV (1886): 746.

⁶⁷ 1886. január 11. Akszakov 1886, 791.

⁶⁸ Vö. uo. 1885. szeptember 14-i és az 1886. január 4-i számot. AKSZAKOV (1886): 621. 769.

let-Európát tekintse az orosz terjeszkedés fő területének. A publicisták közül talán Lamanszkij maradt az egyetlen, akit az Ausztria–Magyarország elleni háború gondolata továbbra is élénken foglalkoztatott.⁶⁹

Ami a balkáni szlávokat illeti, Leontyjev már 1884-re levonta azt a következtetést, hogy a balkáni szláv nemzetek a „liberális burzsoá rothadás” áldozataivá váltak. Egészen biztos volt abban, hogy „tőlük nem jöhet a megújulás”.⁷⁰ Konstantinápoly elfoglalásától, a Keleti Kérdés megoldásától várta „Oroszország organikus újjászülését”.⁷¹ 1887-es cikkében eljutott oda, ahová addig korábban eszmétársai közül senki. Konstantinápolyért és a Boszporuszért cserébe hajlandó lett volna lemondani nemcsak a lengyelekről, hanem a csehekről, sőt az Orosz Birodalomhoz tartozó balti területekről, valamint a szerbekről és a bolgárokról is, mivel szerinte „*e népek egyike sem éri meg önmagában azt az áldozatot, amelyet az oroszok hoztak értük*”.⁷² 1888–1889-ben a *Grazsdanyinba* írt cikkeiben a bolgárok „*gonosztevőkke változtak*”, és ekkor jelentette ki azt is Leontyjev, hogy a régi pánszláv politika nem más, mint a „*módszereiben megváltozott kozmopolita demokratizmus*” újabb változatának terjesztése, amivel le kell számolni.⁷³

1887-től, hitelek révén folyamatosan nőtt a franciák gazdasági befolyása Oroszországban. 1890-ben Németországban lemondatták Bismarckot és részben ennek köszönhetően Oroszország egész külpolitikája, így a Balkánnal kapcsolatos vonalvezetése is másfél évtizedre gyökeresen átalakult.⁷⁴

Összegzés

Közép-Európa és a Balkán történelmének 1870-90-es éveit a nemzeti öntudatra ébredéssel jellemezhetjük. Ide sorolhatjuk a bolgár egyházi autonómia, vagyis az exarchátus megeremtését, a hercegovinai, majd bulgáriai felkelést, a montenegrói-török és a szerb-török háborút, az ezeket követő orosz-török háborút, a San-Stefano-i békét, a berlini kongresszust, Bosznia-Hercegovina Monarchia általi megszállását, a létrejött balkáni államok területgyarapodását, az önálló bolgár állam megeremtését, majd területének bővülését. Az 1880-as években Bulgária áll érdeklődésünk középpontjában, ahol a berlini kongresszus rendelkezéseivel összhangban a hadügy és a külügy orosz ellenőrzés alatt

⁶⁹ LAMANSZKIJ (1887): 18.

⁷⁰ Ettől kezdve kizárólag az oroszokban reménykedett, bár kétségek gyötörték, hogy „*sikerül-e az oroszoknak új állami és vallási értékrendszert létrehozva szüntézist teremteniük*”. LEONTYJEV (1912): 47.

⁷¹ Csak ezután lenne érdemes „*Ausztria szláv népeit is felszabadítani*”, amit hosszú távon követne a németekkel való „*végző háború*”. LEONTYJEV (1912): 75-79. 120.

⁷² LEONTYJEV (1912): 139-140.

⁷³ LEONTYJEV (1912): 189.

⁷⁴ A külpolitikában a bismarcki tradícióval szakító Caprivi került a külügyek élére, aki Oroszországgal nem kívánt a továbbiakban – a korábbiakhoz hasonló – szövetségi viszonyt fenntartani. Így Oroszország már 1891-ben szövetséget kötött Franciaországgal, amelyet 1892-ben katonai konvencióval egészítettek ki. Részletesen ugyanerről HVOSZTOV, V. M.: *Isztorija Gyiplomatijji*, tom II. *Gyiplomatijja v novojje vremja*. Moszkva, 1963. 257-263. Az 1892-es orosz-francia katonai egyezmény szövegét ld. HONFI (1958): 358-359.

állt.⁷⁵ Az orosz-török háború következtében az oroszok rendkívül népszerűvé váltak, hiszen az etnikai rokonság mellett a vallásuk ugyanaz volt, mint a bolgároké. Mindkét nép nemcsak szláv, hanem pravoszláv is volt. Az oroszok számára Bulgária földrajzi elhelyezkedése miatt is fontos volt: rajta keresztül lehetett eljutni a tengerszorosokhoz, így „geopolitikai” szempontok is magyarázzák azt a fokozott érdeklődést, amelyet annak az orosz politikai irányzatnak a hívei vallottak a magukénak, amely kijáratot akart biztosítani Oroszországnak a Földközi-tengerre. Kulcsszerepe volt Pogogyinnak, aki már 1835-ben a *„Szláv Nyelvjárások és Történelem Tanszékének”* megalapításában a Moszkvai Egyetemen aktívan részt vett. A krími háború után a nevében is orosz Gorcsakov lett a külügyek irányítója, s egészen 1882-ig vezette a tárcát. Az ő nevéhez fűződik a balkáni országokban az orosz konzulátusok megalapítása. Ennek köszönhető, hogy nemcsak az orosz tudomány, hanem a sajtó is „felfedezte” a térséget. Önkényuralmi berendezkedés esetén mind az ország bel-, mind pedig a külpolitikáját az uralkodó és közvetlen környezete határozza meg. De a krími háború után a hatalom birtokosai elbizonytalanodtak és maguk sem tudták, hogy mit akarnak. Ezzel valamint az indokoltnál nagyobb kudarcérzettel magyarázható, hogy a cár és környezete sajtószabadságot adott Pétervár és Moszkva, valamint a kormányzósági központok értelmiségének.⁷⁶

Az 1874-ben bevezetett hadreform 1876-ra még nem produkált komoly eredményeket, s ez mérsékelte az oroszok harciasságát. Ennek ellenére a cár és környezete már 1876 végére eljutott odáig: Oroszország nem teheti meg, hogy ne üzenjen hadat az Oszmán Birodalomnak. A döntés meghozatalában nem kis szerepet játszott a sajtó, a közvélemény nyomása, amely befolyásolta a cár döntését. Ráadásul e befolyás akkora volt, hogy a cár és környezete figyelmen kívül hagyta a korábban általa kötött szerződéseket és megállapodásokat (Reichstadt, 1876. június, Budapest, 1877. január). Ezek ugyanis tiltották nagy délszláv állam megalakítását. 1878 márciusában így a San Stefanó-i békeszerződésben létrehozták Nagy-Bulgáriát. Ezzel nemcsak az Oszmán-, hanem a Habsburg és a Brit Birodalom érdekeit is sértették. Az angolok számára elfogadhatatlan volt, hogy a San Stefanó-i béke következtében Bulgária kijáratot kapott az Égei-tengerre. Emellett a korábbi balkáni államok, Románia és Szerbia érdekeit sem vették kellő mértékben figyelembe, így az oroszokon kívül kizárólag a bolgárok voltak elégedettek San-Stefano-val.

A vitás kérdéseket a San-Stefano-i rendezéshez képest harmonikusabban tudták rendezni Berlinben. Igaz, a bolgárok a harmadát kapták annak, amit San Stefanó-ban szántak nekik, hiszen Dél-Bulgária (Kelet-Rumélia) az Oszmán Birodalom keretei között maradt, viszont a bolgárok itt adminisztratív autonómiát kaptak.⁷⁷ Az Orosz Birodalom közvéleménye a berlini kongresszust a San-

⁷⁵ Battenberg Sándor Bulgária fejedelme, (II. Sándor halála után) III. Sándor jóváhagyásával május 9-én orosz tábornokot bízott meg a kormányalakítással. NIEDERHAUSER (1959): 133.

⁷⁶ A sikeres külpolitika feltétele, hogy a kormányt – döntései meghozatala után – legalább a sajtó apparátusa támogassa.

⁷⁷ A San-Stefano-i béke és a berlini kongresszus frappáns összehasonlítását ld. DIÓSZEGI

Stefano-i békeszerződéssel hasonlította össze, jóllehet San Stefanóra a nagyhatalmak soha nem adták áldásukat. A berlini kongresszus rendelkezései ugyanakkor, különösen az 1877-78-as háború előtti állapotokhoz képest előrelépést jelentettek. Ezt az orosz közvélemény jelentős része 1878 nyarán nem így látta, s ezért konfliktusba került azzal a hatalommal, amelyet korábban támogatott.

Ha a sikeres birodalmi politika szempontjából vizsgáljuk az eseményeket, hogyan értékeli azt, ahogyan az oroszok San Stefanóban viselkedtek, vagy a szláv kölcsönösség, ill. a pánszlávizmus szempontjából vizsgálva a kérdést: lehettek volna-e az oroszok sikereesebbek már korábban, a San Stefanó-i béke megkötésekor? A kérdésre a válasz: igen. Amennyiben ugyanis a berlini kongresszuson elfogadott rendezésben már 1878 júliusa előtt megállapodtak volna, sem az európai hatalmak, sem pedig a kis országok között nem maradt volna rossz szájíze senkinek. Ezt követően két évtizeden keresztül az orosz sajtóban senkinek sem kellett volna a szerbekről, mint „*Ausztria ügynökeiről*” írnia. Megállapítható továbbá, hogy az események tárgyalásakor sem az orosz diplomácia, sem pedig az orosz sajtó nem tanúsított kellő tapintatot.⁷⁸

Az 1880-as évek bolgár-orosz kapcsolatrendszer a barátkozás és a csalódások jegyében zajlott. Bulgáriára ezekben az években sajátos parlamenti küzdelem a jellemző. A belső viták ellenére az évtized közepére sikerült a Kelet-Ruméliával való egyesülést megvalósítani, majd elhárítani a szerb fegyveres támadást, s ebben kiemelkedő szerepet játszott Battenberg Sándor.⁷⁹ Közben a bolgár elit hangadó részének jelentős része elfordult Oroszországtól. Mihail Pokrovskij szovjet történész ezt az Orosz Birodalom gazdasági állapotával⁸⁰ és a bolgár érdekek figyelmen kívül hagyásával magyarázza.

A cár és környezete politikáját illetően máig maradtak nem kellően tisztázott mozzanatok. Amint ez a bolgárokról szóló akkori orosz sajtóból kiderül, mind az orosz politikusok, mind a katonák, mind az orosz közvélemény érdeklődése és rokonszenve folyamatosan csökkent a bolgárok iránt. Konsztantyin Leontyjev, a legeredetibb konzervatív gondolkodó is eljut annak a megfogalmazásáig, hogy orosz emberként őt csupán „*a hely érdekli, ahol a bolgárok élnek*”.

A tárgyalt két évtized történelmének a vizsgálata azért is tanulságos, mert

(1998): 310-311.

⁷⁸ „Minden birodalmat részben közvetlen, részben közvetett eszközökkel kormányoznak.” Mivel a szóban forgó területeket az oroszok nem tudták a saját uralmuk alá hajtani, jobban figyelembe kellett volna venniük – az egyébként velük rokonszenvező – ország törekvéseit. Hiszen Howe-nak azzal a megállapításával, miszerint: „*a birodalmak megértésének kulcsát a központ és a helyi „kollaboránsok” közötti alkuk jelentik*”, egyet lehet érteni. „*Egyetlen birodalom sem maradhatott fenn sokáig, ha kizárólag a központi hatalom pusztá erejére támaszkodott.*” Ld. HOWE, Stephen: *Birodalmak*. Budapest. 2004. 23-24.

⁷⁹ Niderhauser Emil szerint „*Az orosz kormány a korábbi években nem gondoskodott arról, hogy a felszabadulás adta politikai befolyását gazdaságilag is alátámassza*”. Az 1880-as évek első felében a bolgár import 41%-a az Osztrák-Magyar Monarchiából, 38%-a Angliából érkezett és mindössze 5%-a Oroszországból. NIEDERHAUSER (1959): 137.

⁸⁰ 1885 szeptembere után III. Sándor csak azért foglalt állást Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítése ellen, mert az Oroszország előzetes jóváhagyása nélkül történt meg. Mai fejjel gondolkodva nehéz megmagyarázni, hogy milyen fontos orosz érdekek szóltak amellet, hogy 1886-ban lemondassák Battenberg Sándort a hatalomról. A részletekről ld. ORMOS-MAJOROS (2003): 164.

kiderül belőle, hogy az etnocentrizmus, a pánszlávizmus fő vonulata, jóllehet továbbra is erős maradt, de folyamatosan veszített befolyásából. Egyre kevesebb hely maradt benne a határon túli szláv nemzeteknek, ami abban is kifejeződésre jutott, hogy az oroszok egyre inkább magukat tartották igazi szlávoknak, amibe beletartozott az is, hogy a beloruszt és az ukránt továbbra is csupán orosz nyelvjárásnak tekintették. Ebben az időben keletkezett az orosz nacionalizmus izolacionista irányzata, amelynek alapvető célkitűzése a birodalom oroszosítása. Ennek érdekében felhasználták a pravoszláv egyházat is, amelyet ezektől az évektől kezdve lehet az oroszosítás egyik intézményének tekinteni. Itt érdemes Schöpflin György egyik fontos gondolatát idézni: *„A nacionalizmus doktrínája ...a demokrácia közeledtével párhuzamosan formálódott, mi több, tőle elválaszthatatlannak bizonyul.”*⁸¹

E történelmi folyamat egyik legérdekesebbike Konsztantyin Leontyjev ideológiai fejlődése, aki pályafutását a pánszlávizmus híveként kezdte, majd minden következtetésében eljutott a pánszlávizmus programjának tagadásáig. Leontyjev a valódi orosz nacionalizmus meghatározó elemét a pravoszláv hitben vélte felfedezni. Az 1880-as évek vége felé nemcsak a hazai, hanem a határon túli liberális (szláv) mozgalmak ellen is fellépett. Nemcsak az ő, hanem a többi közvéleményformáló orosz gondolkodó munkáiból is kiderül, hogy *„hátlátlanságként”* élték meg mindazt, amit a Balkán-félsziget szláv nemzeteinél ebben az időszakban, főként a bolgároknál tapasztaltak. Leontyjev aztán saját nacionalizmus-eszménye fundamentumául végül már nem is a nemzetet, hanem az orosz önkényuralomnál is erősebbnek gondolt pravoszláv alapokon nyugvó szuperállamot tette meg. Ez a doktrína követőitől a *„klasszikus”* nacionalizmusnál erőteljesebb azonosulást követelt meg, hiszen világnézeti jellege miatt mind az orosz önkényuralom, mind pedig alattvalója számára nagyobb érzelmi stabilitást nyújtott, mint a nacionalizmus addig ismert változatai. A felsorolt tényezők miatt az oroszok érdeklődése az 1890-es években a Balkán, mint régió iránt csökkent. Péterváron a tengerszorosok megszerzésére kezdtek el koncentrálni, ill. tekintetüket a Távol-Kelet felé fordították, így a bolgárok ügye háttérbe szorult. E tényezőkön kívül más okok is magyarázzák, hogy a bolgárok mindkét világháborúban nem az oroszok oldalán vettek részt. Mindenesetre érdekes, hogy a 19. század általunk vizsgált időszakában még az orosz birodalmi politika konzervatív, pravoszlávia-központú, Konsztantyin Leontyjev nevével fémjelzett irányzata is ellenségesen kezdte el szemlélni annak az országnak az elitjét, amelynek lakossága rokonszenvezett az oroszokkal. A bol-

⁸¹ Schöpflin György a nacionalizmust, mint modern jelenséget vizsgálja és megállapítja, hogy a modern állam felemelkedésével *„újfajta hatalmi viszonyrendszerre lett szükség a kormányzók és a kormányzottak között. Az egyetértés kialakításához szükség volt a hatalom újra-elosztására, arra, hogy mindenki, aki a hatálya alá esett, most részt kaphasson belőle. ...A hatalom újra-elosztása pedig jóval könnyebben megvalósítható volt az azonos attitűdökkel és értékekkel rendelkezők között.”* Schöpflin György itt alapvetően a modernizálódó államokra gondolt, de megállapításait adaptálni lehet az orosz viszonyokra, nem tagadva e modernizáció felemelkedését és ellentmondásos jellegét, és ebből következő sajátosságait. SCHÖPFLIN György: *A modern nemzet*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. 11.

gár vezetés aztán mindent megtett annak érdekében, hogy szabaduljon idősebb szláv testvére öleléséből s ameddig önálló külpolitikát tudott folytatni, nem Pétervár vagy Moszkva szövetségében politizált. A kérdés csupán az, hogy levonták-e ebből a megfelelő következtetéseket az oroszok?⁸²

⁸² Leonyid Gorizontov moszkvai történész előadásomhoz hozzászólva Varsóban lényegében ugyanazt mondta el, amit cikkében Ptyicin le is írt. „A szláv testvérek” igen gyakran szégyenkezés nélkül kizsákmányolták Oroszországot ...ráadásul egyfajta „fejős tehénnek” tekintették. Ptyicin azt is leírta, hogy a „balkáni szlávok feletti orosz védnökség” megmérgezte az orosz állam viszonyát a dunai monarchiával”. Ld. *Szlavjanszkije forumi i problemi szlavjanovegyenyija*. Szbornyik sztatyej. Moszkva-Sztavropol, 2008. 57. Ptyicin a Habsburgok és a Romanovok birodalmának a politikáját vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a két hatalom viszonyát a Bulgáriában követett politika rontotta el. PTYICIN A. N.: *Bolgarszkij voprosz kak faktor evoljucii otnosenij mezdu Rosszijej i Avsztro-Vengriej v poszlednyej tretyji XIX sztoletyija*. Ld. uo. 56-77.

